

KUNNEN DIACHROON

0. Inleiding⁽¹⁾

In weerwil van de ruime internationale belangstelling voor de diachronie van de modale hulpwerkwoorden is hun evolutie in het Nederlands nog steeds relatief onontgonnen terrein. Dit artikel wil een bijdrage leveren tot de verdere ontsluiting ervan, met een corpusgebaseerde diachrone analyse van de vormelijke en semantische ontwikkelingen van *kunnen* vanaf het Middelnederlands tot heden. Een centrale vraag is of de ontwikkeling van deze vorm in het Nederlands compatibel is met en/of inzichten kan bijdragen tot de internationale literatuur over de processen van grammaticalisatie en (inter)subjectificatie.

Paragraaf 1. biedt enkele cruciale definities en een bespreking van relevante literatuur, 2. gaat in op de methode, 3. presenteert de resultaten, en 4. bevat de conclusies.

1. Definities en vroeger onderzoek

1.1. Definitie van de semantische begrippen

De definitie van modale categorieën blijft omstreden in de internationale literatuur, maar dit is niet de plaats om daarop in te gaan. Nuyts (2005, 2006) biedt een uitvoerige bespreking, deze bijdrage hanteert het begrippenkader uit die

⁽¹⁾ Dit onderzoek was mogelijk dank zij VNC/FWO-project G.0470.03 over 'Modale hulpwerkwoorden en andere uitdrukkingen van modaliteit in het Nederlands', FWO-project G.0443.07 over 'De diachronie van modale uitdrukkingen in het Nederlands', een GOA van de Universiteit Antwerpen over 'Modus en Modaliteit', en IAP P6/44 van Belgisch Federaal Wetenschapsbeleid over 'Grammaticalisatie en (inter)subjectificatie'. Een veel uitvoerigere maar preliminaire versie is te vinden in Van Ostaeyen en Nuyts (2004); de huidige analyse verschilt in een aantal opzichten van de oudere, o.m. door de herinterpretatie van sommige gevallen in het licht van verfijnde betekenisonderscheidingen.

artikelen. Met name de volgende betekenissen zijn relevant voor *kunnen* (tussen haken staan de afkortingen die we later zullen gebruiken):⁽²⁾

- *Dynamische modaliteit* ('dyn'): De aanduiding van een capaciteit of potentie (of een behoefte of noodzaak – maar voor *kunnen* is dat niet relevant). Er zijn drie subtypes: (a) 'Participant-inherent' ('dyn-inh') betreft een capaciteit eigen aan de participant in de stand van zaken ('SvZ') die optreedt als het eerste argument van het werkwoord (de 'A1-participant'), zoals in (1a). (b) 'Aan de participant opgelegd' ('dyn-ext') betreft een mogelijkheid voor de A1-participant die bepaald is door de omstandigheden, zoals in (1b). (c) 'Situationeel' ('dyn-sit') betreft een potentie die niet gebonden is aan een participant in de SvZ maar die inherent is aan de situatie als dusdanig, zoals in (1c).⁽³⁾
- (1) a. Gert *kan* goed koekjes bakken
 b. Gert *kan* weer koekjes bakken zodra de elektriciën de oven heeft hersteld
 c. Bij een aardbeving *kan* er zelfs aan dit soort van bouw materiaal schade ontstaan
- *Deontische modaliteit*: Traditioneel wordt deontische modaliteit ('deo') gedefinieerd in termen van 'toestemming' en 'verplichting', maar zoals betoogd in Nuyts et al. (2007) is dat ten onrechte. Deontische modaliteit vat in dit artikel enkel en alleen een aanduiding van de graad van morele of ethische (on)aanvaardbaarheid van de SvZ, zoals in (2).

⁽²⁾ De onderstaande voorbeelden zijn zo gekozen dat ze in een 'neutrale' context de betekenis categorie die ze moeten illustreren zo goed/ondubbelzinnig mogelijk weer geven. Maar sommige van deze voorbeelden kunnen ongetwijfeld in bepaalde contexten ook andere lezingen krijgen. Dit is het (voor de taalkundige/analist) eeuwige probleem van de zeer sterke ambiguïteit waaraan de Nederlandse modale hulpwerkwoorden onderhevig zijn – we komen later in dit artikel uiteraard nog zeer uitvoerig terug op die materie.

⁽³⁾ Soms heeft *kunnen* de aspectuele betekenis 'habituëel' of 'iteratief', zoals b.v. in *Jan kan verdomd vervelend zijn* (zie Nuyts 2001: 188). Deze betekenis is echter marginaal in het huidige materiaal (2 ambigue gevallen in het Hnl). Daarom vatten we ze onder dynamische modaliteit, en wel (afhankelijk van de betekenis van het geval) onder 'dyn-inh' (vgl. het net gegeven voorbeeld) of 'dyn-sit' (b.v. *het kan hier hard regenen*).

- (2) Je *kan* het niet maken je beste vriend zomaar in de steek te laten
 - *Epistemische modaliteit* ('epi'): Een aanduiding van de mate van waarschijnlijkheid (in geval van *kunnen*: een kleine kans) dat de SvZ in de werkelijkheid optreedt, zoals in (3).
- (3) Het zou *kunnen* zijn dat Jan thuis is
 - *Directiviteit* ('dir'): De aanduiding van een toestemming (of verplichting – maar bij *kunnen* is dat niet relevant), normalerwijze gericht aan de A1-participant, om de SvZ te realiseren, zoals geïllustreerd in (4). Zoals betoogd in Nuyts et al. (2007) is dit in feite geen modale notie, maar een taalhandelingscategorie.
- (4) Je *kan* meerijden als je me belooft niet te roken in de auto

1.2. Modale hulpwerkwoorden en grammaticalisatie en (inter)subjectificatie

De internationale belangstelling voor de diachronie van de modale hulpwerkwoorden (vanaf nu 'de modalen') is vooral het gevolg van het feit dat deze vormen als prototypisch voorbeeld gelden voor de processen van (structurele) grammaticalisatie en (semantische) (inter)subjectificatie. Ook de huidige studie wil nagaan wat de diachronie van *kunnen* over deze processen te vertellen heeft. Hier is een heel erg beknopte en sterk vereenvoudigende schets van de huidige visie op deze processen.⁽⁴⁾

In *grammaticalisatie* evolueert een zelfstandig lexeem (of een lexeem-combinatie) geleidelijk naar een grammaticaal functiewoord, en vervolgens naar een flexiormorfeem, om tenslotte helemaal te verdwijnen (Lehmann 1982, 2002, Heine et al. 1991, Hopper en Traugott 1993, 2003, Haspelmath 1998, Campbell en Janda 2000). Hulpwerkwoorden gelden als een tussenstadium in dit proces (Heine 1993): ze zijn van lexicale verba naar functiewoorden geëvolueerd, maar hebben de verdere stap naar een flexiormorfeem (nog) niet

⁽⁴⁾ Er bestaan heel verschillende visies op grammaticalisatie en (inter)subjectificatie en de interrelaties tussen beide (vooral grammaticalisatie is het onderwerp van zeer intense discussie en meningsverschillen in de literatuur), maar dit is niet de plaats om op alternatieven in te gaan. De onderstaande korte schets representeert gangbare visies op (aspecten van) deze processen, maar is uiteraard ook 'gekleurd' door mijn eigen analyse ervan.

gezet. (Ze kunnen die stap nog zetten, daar zijn ook historische voorbeelden van, maar ze hoeven hem niet te zetten: een grammaticalisatieproces kan ten allen tijde stoppen. Cf. Traugott 2006.) Grammaticalisatie is een complex proces: het omvat een verlies van syntactische autonomie, van het vermogen om grammaticale processen te controleren en grammaticale markerings (b.v. van congruentie), te dragen; er is verandering qua morfologische status; en er is fonetische en fonologische reductie in het spel. Het correleert ook (meestal) met semantische evolutie. Oorspronkelijk werd die gekarakteriseerd als betekenisverbleking en -verlies, en soms is dat ook wat er gebeurt (b.v. in het ontstaan van het passieve hulpwerkwoord *worden*). Maar in veel gevallen gaat het veeleer om betekenisverandering, en met name om een verandering in het type van betekenis. We hebben dan met (inter)subjectificatie te maken (zie hierna). Hoe vormelijke grammaticalisatie en semantische (inter)subjectificatie precies correleren is overigens nog verre van uitgeklaard.

Grammaticalisatie gold lang als volstrekt unidirectioneel: van minder naar meer grammaticaal, maar nooit omgekeerd (Heine et al. 1991, Hopper en Traugott 1993, 2003, Bybee et al. 1994, Traugott 2003). Die radicale visie is echter niet correct gebleken: ook al is toenemende grammaticalisatie zonder meer de norm, er bestaan wel degelijk ook gevallen van ‘degrammaticalisatie’ (zie b.v. van der Auwera en Plungian 1998, Janda 2000, Norde 2000, Nuyts 2001: 268, Heine en Kuteva 2002, Heine 2003, Haspelmath 2004, Traugott 2006).

Subjectificatie wordt door Traugott (1989, 2006, Traugott en Dasher 2002) gedefinieerd als de evolutie van de betekenis van een vorm van de beschrijving van ‘de objectieve werkelijkheid’ naar de uitdrukking van de subjectieve positie van de spreker t.a.v. die objectieve werkelijkheid. *Intersubjectificatie* is (in de huidige visie; Traugott en Dasher 2002, Traugott 2006) de verdere evolutie van een gesubjectieveerde vorm naar een betekenis die te maken heeft met de positie van de spreker t.a.v. de hoorder (met inbegrip van discursieve functies).

Deze definities zijn vaag, en met name subjectificatie kan beter gedefinieerd worden (zie Nuyts 2001: 314, 355) in termen van het systeem van ‘tense-aspect-modality’-markering of (in onze termen) ‘kwalificaties van SvZen’, en wel als de evolutie van vormbetekenissen van de beschrijving van SvZen in de wereld naar de uitdrukking van kwalificaties van die SvZen, en, binnen deze laatste, van kwalificaties met een relatief engere naar zulke met een relatief ruimere semantische scope. De ‘relatieve scope’ van een kwalificatie betreft de vraag op welke andere kwalificaties ze semantisch effect kan hebben en op

welke niet. Enkele voorbeelden: in *misschien komt Jan morgen naar huis* vat de epistemische beoordeling *misschien* wel de tijdsaanduiding *morgen*, maar *morgen* situeert niet de epistemische beoordeling; in *Jan kan maar beter stoppen met roken* vat de deontische beoordeling *maar beter* wel de fasale aspect-markeerder (meer bepaald: ‘egressief’-markeerder) *stoppen (met)*, maar deze laatste heeft geen effect op de deontische beoordeling. In die termen kunnen de kwalificaties in een hiërarchie geplaatst worden, die er voor de belangrijkste categorieën (tentatief) als volgt uit ziet (het semantische bereik neemt af van links naar rechts; zie Nuyts 2001, 2005, 2006):⁽⁵⁾

- (5) evidentialiteit > epistemische modaliteit > deontische modaliteit > tijd
> kwantitatief aspect / dynamische modaliteit > fasaal aspect > SvZ

Subjectificatie komt dan neer op het opklimmen van een vorm in deze hiërarchie (van rechts naar links). Zo ontstaan de modalen in talen die er hebben vrij systematisch uit werkwoorden met een referentiële betekenis (SvZ), en ze ontwikkelen achtereenvolgens een dynamische, deontische en epistemische of evidentiële betekenis (soms met complicaties: zo ontstaat b.v. de epistemische betekenis ten minste in sommige gevallen rechtstreeks uit de dynamische, en niet uit de deontische). (Zie Goossens 1982, 1999, Shepherd 1982, Traugott 1989, Bybee et al. 1994, Nuyts 2001.)

De modalen worden traditioneel niet in verband gebracht met intersubjectificatie, maar als directiviteit (i.t.t. de traditionele definities, zie Nuyts et al. 2007) als een aparte betekenis, los van de deontische, gezien wordt, dan kan het ontstaan van die betekenis in deze vormen wel degelijk als een geval van intersubjectificatie opgevat worden.

Vroeger namen velen aan dat (inter)subjectificatie metaforisch van aard is (Sweetser 1990), maar inmiddels overheerst de visie dat deze processen metonymisch zijn: nieuwe betekenissen ontstaan als conversationele im-

⁽⁵⁾ Dynamische, deontische en epistemische modaliteit werden hiervoor al gedefinieerd. ‘Evidentialiteit’ betreft een aanduiding van de bron van informatie over de SvZ (inferentieel, van-horen-zeggen, enz.), ‘tijd’ betreft situering van de SvZ op de tijdlijn (met tempus of adverbiaal), ‘kwantitatief aspect’ betreft de frequentie van de SvZ (semelfactief, iteratief, habitueel, enz.), fasaal aspect betreft het ‘ontwikkelingsstadium’ van de SvZ (perfectief vs. imperfectief, progressief, continuïteit, ingressief, egressief, enz.). Directiviteit (zie 1.1) verschijnt niet in deze hiërarchie omdat het geen kwalificatiele notie is (zie beneden). Mogelijk kan er binnen dynamische modaliteit ook nog een hiërarchie in de subtypes worden aangebracht, we komen daarop terug in 3.2.1.

plicaturen in specifieke contexten (in de hand gewerkt door o.m. de aard van de A1-participant en de ‘aktionsart’ van de SvZ, de tijdssituering, enz.), en ze worden dan stilaan ‘gesemantiseerd’ (Traugott 2006). Overigens geldt ook (inter)subjectificatie als een unidirectioneel proces, maar of dat een absoluut principe is, dan wel, zoals bij grammaticalisatie, eerder een zeer sterke tendens, is nog niet duidelijk.

Grammaticalisatie en (inter)subjectificatie gaan weliswaar vaak samen, maar ze zijn niet noodzakelijk aan elkaar gekoppeld: er zijn (veel) gevallen van (inter)subjectificatie zonder grammaticalisatie, en omgekeerd.

1.3. De diachronie van de Nederlandse modalen, i.h.b. *kunnen*

Zoals al gezegd is de diachronie van de Nederlandse modalen tot hiertoe niet grondig onderzocht. Vroegere studies zijn Duinhoven (1994) over *kunnen* en (1997) over alle modalen, en Nuyts (1996, 2001: 228ff) vooral, maar niet uitsluitend, over *kunnen*. Deze studies zijn echter ‘empirisch begrensd’: ze bieden een vrij hypothetische ‘conceptuele’ analyse van de betekenisevoluitie van de modalen, in Duinhoven (1997) geïllustreerd met (toevallig?) geselecteerde voorbeelden, in Nuyts (1996, 2001) gebaseerd op informatie uit Verwijs en Verdam (1885-1929) en De Vries en Te Winkel (1864-1998). Ze bieden echter geen systematische en gedetailleerde analyse van een significant aantal corpusgevallen uit verschillende historische fasen van het Nederlands.

Deze studies suggereren alvast wel dat de evolutie van de Nederlandse modalen ruwweg in overeenstemming is met de veronderstellingen in de grammaticalisatie- en (inter)subjectificatieliteratuur. We kunnen die evolutie tentatief samenvatten als in (6) (schema aangepast overgenomen uit Nuyts 2001: 232; Duinhovens opvattingen komen meestal maar niet altijd overeen met dit schema, de belangrijkste voor dit artikel relevante verschillen worden hierna vermeld.)

(6)	Vorm	Betekenis oorspr. zelfst. ww.	Betekenisevoluitie als mod. hulpww.		
	<i>kunnen</i> :	‘mentale capaciteit hebben, kennen’	> dyn	> deo	+ epi
	<i>mogen</i> :	‘sterk zijn’	> dyn	> deo	[>/+ epi]
	<i>moeten</i> :	(?) ‘meten, de grenzen bepalen’	> dyn	> deo	>/+ evi
	<i>zullen</i> :	‘iemand iets schuldig zijn’	> deo	>/+ temp	>/+ epi

Alle Nederlandse modalen zijn ontstaan uit volle werkwoorden (cf. ook De Vries 1971, Van Wijck 1971), en lijken min of meer het eerder beschreven pad van semantische ontwikkelingen te hebben gevolgd. De epistemische betekenis van *mogen* is inmiddels weer verdwenen (vandaar de haken errond in (6)), maar dat gaat niet in tegen de subjectificatie-hypothese: dit is geen ontwikkeling van een

betekenis lager uit één hoger in het systeem in (5), het gaat enkel om een ‘regressie’ van een volgens de logica van het systeem ontstane betekenis. De evolutie van *zullen* is onzeker. Bybee en Pagliuca (1987) en Bybee et al. (1991) argumenteren dat de futurumbetekenis uit de deontische ontstaat, en ook Duinhoven (1997) denkt in die zin. Maar dat zou ingaan tegen de logica van het systeem in (5), waarin tijd ‘lager’ zit (d.w.z., engere scope heeft) dan deontische modaliteit. En er is ook geen harde empirische evidentie voor die stelling. Een complicatie is ook dat traditioneel niet onderscheiden wordt tussen deontische modaliteit en directiviteit (beide worden ‘deontisch’ genoemd) – de vraag is welke implicatie dit onderscheid heeft voor de discussie. Dit is voer voor verder onderzoek. Verder is voor de meeste vormen onduidelijk of de epistemische betekenis ontstaan is uit de deontische dan wel uit de dynamische (vandaar de ‘>+’ voor die betekenis bij de meeste vormen in (6)) – voor *kunnen* zijn er alvast vrij sterke aanwijzingen dat het laatste het geval is (zie beneden). Ook hierin lijkt Duinhoven van mening te verschillen: hij postuleert een evolutie van deontisch naar epistemisch. Maar hij definieert deontisch wel zeer breed: hij lijkt er naast ‘echt deontische’ en directieve gevallen ook gevallen die hier ‘dyn-sit’ genoemd worden (zie 1.1) mee te vatten. Daardoor is niet duidelijk of het verschil inhoudelijk dan wel terminologisch is. We komen op deze materie terug in 3.

Specifiek i.v.m. *kunnen* weten we dat het hoofdwerkwoordelijke gebruik nog voorkwam in het Middelnederlands (Mnl) en Vroegnieuw-nederlands (Vnnl). Maar in het huidige Nederlands (Hnl) is het enkel nog marginaal aanwezig in gevallen – die meestal als substandaard gelden – van het type *hij kan kunstjes met een bal* of *hij kan Frans*. Verder suggereren de woordenboekanalyses in Nuyts (1996, 2001) dat het dynamische gebruik al dominant was in het Mnl, maar dat het deontische gebruik pas in de 16de eeuw ontstaan is, en het epistemische zelfs pas in de late 19de eeuw. Nuyts (2001: 233) ziet dit laatste als verklaring voor de vaststelling in zijn (in hetzelfde boek gerapporteerde) synchrone corpusgebaseerde analyse van *kunnen* (en zie ook 3.) dat zelfs in het Hnl nauwelijks eenduidig epistemische gevallen van dit hulpwerkwoord voorkomen (en als ze voorkomen, dan enkel in het in corpusmateriaal vrij zeldzame patroon *het zou kunnen zijn dat ...*), en dat gevallen die epistemisch gelezen kunnen worden vrijwel steeds ambigu zijn met een dynamische lezing: blijkbaar is de epistemische lezing nog te jong om al ‘gestabiliseerd’ te zijn, ze is nog steeds vooral een kwestie van contextuele inferentie. De achterliggende gedachte is dat ambiguïteit een signaal is van aan de gang zijnde betekenisverandering (zie ook Traugott 2006). Op die basis interpreteert Nuyts (2001: 232-233) ook de vaststelling dat *kunnen* in het Hnl wel systematisch ambigu is

tussen een epistemische en dynamische lezing, maar nooit tussen een epistemische en deontische, als een aanwijzing dat de epistemische betekenis niet uit de deontische is ontstaan, maar rechtstreeks uit de dynamische.

De bedoeling van de meer systematische diachrone corpusanalyse in dit artikel is na te gaan of al deze hypothesen en observaties ook hard kunnen worden gemaakt, en wat er verder nog te leren is over de ontstaansgeschiedenis van *kunnen* (b.v. over de types van omstandigheden waarin de betekenisveranderingen in deze vorm zijn opgetreden), mede in het licht van de grammaticalisatie- en (inter)subjectificatiehypothesen.

2. Data en analyse

We werken met een corpus van (telkens) 200 gevallen van *kunnen* uit 3 maximaal uit elkaar liggende historische fasen van het Nederlands (in totaal dus 600 instanties): Mnl vóór 1300, Vnnl van 1550 tot 1650, en Hnl na 1980. Een vergelijking van de vorm in die drie historische momentopnamen kan ons een redelijk beeld geven van de ontwikkelingstendensen.⁽⁶⁾

Idealiter zijn de corpora voor de drie stadia volledig equivalent opgebouwd en tevens perfect representatief voor het ‘gewone’ taalgebruik. Door de beperkingen in het (efficiënt) beschikbare materiaal voor de oudere taalstadia is dit echter onhaalbaar. Zo zou berijmd materiaal b.v. best worden uitgesloten vanwege het onnatuurlijke effect van rijmdwang. Maar voor het Mnl en Vnnl is dat onhaalbaar, althans als men het materiaal ook wil spreiden over een redelijk aantal verschillende teksten, om een vertekenend effect van idiosyncratisch taalgebruik van individuele auteurs te vermijden. Er is dus naar een werkbaar compromis gezocht. Omwille van de efficiëntie is sowieso enkel gewerkt met elektronisch beschikbaar materiaal.

⁽⁶⁾ Een nadeel van deze procedure is dat ze geen beeld geeft van de frequentie van *kunnen* in de drie taalstadia. Informele observaties suggereren echter dat *kunnen* in het Mnl aanzienlijk minder frequent was dan in het Vnnl en Hnl. De sterke toename in frequentie vanaf het Vnnl is wellicht het gevolg van het feit dat de vorm vanaf dan enkele functies begint over te nemen van *mogen*: zo zijn in die periode de dynamische en epistemische betekenis van *mogen*, die zeer manifest waren in het Mnl, (grotendeels) verloren gegaan, en *kunnen* heeft ongetwijfeld die niche gevuld. De interferentie in de betekenisevoluitie van *mogen* en *kunnen* is onderwerp van een op dit ogenblik lopend onderzoek aan de UA.

Voor het Mnl is de enige bron het Corpus Gysseling (CG, digitaal beschikbaar op de CD-Rom Middelnederlands). Het materiaal is zo gelijkmatig mogelijk gespreid over de regio's West- en Oost-Vlaanderen, West- en Oost-Brabant, Limburg, het Nederrijngebied en Holland (volgens de plaats van het afschrift, cf. Pijnenburg et al. 2001: XIV-XV), en binnen elke regio over de beschikbare tekstgenres (ambtelijke, 'zuiver' literaire, religieuze, en wetenschappelijke teksten; proza en rijm).

Voor het Vnnl is gewerkt met de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL; zie www.dbnl.org). Gelet op de toename van bovenregionale geschreven taal zowel in het noorden als het (Spaanse) zuiden is het materiaal gelijk verdeeld over noord en zuid, zonder verdere regionale indelingen. Binnen elk is ook weer gestreefd naar een redelijke verdeling over tekstgenres (binnen de perken van het aanbod in de DBNL), volgens een tweedeling tussen fictieve teksten (voornamelijk tragedies en kluchten) en non-fictieve teksten (geschiedkundige, maatschappelijke en filosofische traktaten).

Ook voor het Hnl is het materiaal gelijk verdeeld over Nederland en Vlaanderen, en per regio gespreid over verschillende genres, maar met uitsluiting van berijmd materiaal. (Omwille van de vergelijkbaarheid met Mnl en Vnnl is geen gesproken materiaal opgenomen.) Daarbij is enerzijds gebruik gemaakt van het '38 miljoen woorden corpus' van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, en anderzijds van (betrouwbaar) materiaal op het internet (o.m. de webstek van tijdschriften en kranten). (Voor meer details over de materiaalkeuze, zie Van Ostaeyen en Nuyts 2004.)

De treffers van *kunnen* in de drie taalfasen zijn enerzijds geanalyseerd in termen van hun morfologische en syntactische eigenschappen (cf. grammaticalisatie): de opbouw van de woordvorm en zijn flexie-eigenschappen, en zijn optreden als hoofd- of als hulpwerkwoord. Anderzijds zijn ze geanalyseerd (cf. (inter)subjectificatie) in termen van hun betekenis (met voor ambigue gevallen een nauwkeurige registratie van alle mogelijke lezingen), alsook van een aantal 'contextuele' dimensies die mogelijk relevant zijn voor betekenisontwikkelingen, nl. de 'wijs' (actief/passief), de aard van de A1-participant en de 'aktionsart' van de SvZ, het zinstype (hoofd- of bijzin) en de zinsmodus, de aanwezigheid van negatie, en de tempusvorm (inclusief de aanwezigheid van een perfectisch hulpwerkwoord of van *zullen*) en de tijdsituering (semantisch) van de SvZ. In de mate dat ze relevant zijn voor de bespreking worden deze dimensies verder toegelicht in 3.

3. Resultaten

3.1. Morfologische en syntactische veranderingen en grammaticalisatie

Laten we eerst kijken naar de vormelijke evolutie van *kunnen*. Erg veel veranderingen zijn er niet op te tekenen, maar wat er gebeurd is past soms wel, maar soms toch ook niet (helemaal) binnen de verwachtingen van de grammaticalisatie-literatuur. Hier zijn de belangrijkste vaststellingen.

(a) Verdwijnen van de conjunctiefvorm:

De conjunctiefvorm is weg vanaf het Vnnl. Maar zelfs in het Mnl is hij al bijna ‘dood’: er is maar 1 enkel Mnl geval van een onmiskenbare conjunctiefvorm, in veruit de meeste gevallen waarin men een conjunctief verwacht verschijnt een gewone preteritumvorm. De vraag is natuurlijk of dit een teken is van een voortschrijdende grammaticalisatie van *kunnen*. Het zou op zich weliswaar passen in dat plaatje. Maar de conjunctief is in de betrokken periode algemeen verdwenen uit het Nederlands (als onderdeel van de algemene tendens van een synthetisch naar een analytisch taaltipe), en ook dat proces kan onze observatie verklaren. Dit is een mooie illustratie van de moeilijkheid om eenduidig oorzaken aan te wijzen in de diachronie.

(b) Vereenvoudiging van de preteritumvorm:

In het Mnl was de dominante preteritumvorm (63.2% van de preterita) *conste(n)* (of spellingvarianten ervan), maar die is helemaal verdwenen vanaf het Vnnl. We kunnen vanuit die originele vorm 2 ontwikkelingen vaststellen:

- *Conste(n)* > *kost(en)*: omissie van /n/ en sjwa in de stam. De verkorte vorm (nog niet aanwezig in het Mnl materiaal) vertegenwoordigt 22% van de preterita in het Vnnl., maar hij verdwijnt weer helemaal in het Hnl materiaal (hij bestaat echter wel nog in zuidelijke dialecten). (Overigens is het enige voltooid deelwoord in het Vnnl materiaal ook van dit type: *gekost*.)
- *Conste(n)* > *conde(n)* > *kon(den)/kon(nen)*: eerst omissie van /s/ met als gevolg /t/ > /d/, dan omissie van /də/ in het ev en soms in het mv. *Conde(n)* bestond al in het Mnl (36.8% van de preterita), is er ook nog in het Vnnl (16 à 32% van de preterita, afhankelijk van de vraag of men gevallen van mv *conden* bij dit of het volgende stadium klasseert), maar is verdwenen in het Hnl. *Kon(den)/kon(nen)* verschijnt vanaf het Vnnl (46 à 62% van de preterita, afhankelijk van waar men gevallen van de

mv-vorm klasseert; de meest gereduceerde mv-vorm *konnen* vormt overigens slechts 2% hiervan), en wordt de enige optie in het Hnl (mv *konnen* komt weliswaar niet meer voor in het Hnl materiaal, maar de vorm bestaat zeker nog, in dialecten, maar ook in gesproken AN).

Deze ontwikkelingen passen uiteraard perfect in het proces van fonetische reductie eigen aan grammaticalisatie.

- (c) Vereenvoudiging van de flexie voor persoon en getal van de presensvorm:

Al in het Mnl is er geen spoor van een markering voor 3ev in de presensvorm.⁽⁷⁾ Maar zowel in het Mnl als het Vnnl is er wel nog systematisch markering voor 2ev, d.m.v. het suffix /t/ en stamvocaalwissel (enkel bij inversie ontbreekt die). In het Hnl is echter ook die markering (zowel de stamvocaalwissel als het suffix) al in 38% van de 2ev-vormen niet meer aanwezig. Ook dit morfologische vereenvoudigingsproces is een typische eigenschap van grammaticalisatie.

- (d) Evolutie in de frequentie van de infinitief:

De infinitief schommelt sterk qua frequentie: van 1.5% in het Mnl naar 22% in het Vnnl, en dan weer naar 13% in het Hnl.⁽⁸⁾ In de logica van het grammaticalisatieverhaal mogen we verwachten dat de infinitiefvorm uiteindelijk verdwijnt (cf. b.v. de parameters 'paradigmaticity' en 'paradigmatic variability' van Lehmann 2002; dit is b.v. ook wat gebeurd is bij de huidige Engelse 'modals'). De evolutie van Vnnl naar Hnl zou daarin passen, maar die van Mnl naar Vnnl niet.⁽⁹⁾ Verdere analyse (zie 3.2.2) toont dat deze frequentiewijzigingen het gevolg zijn van evoluties in het gebruik van *kunnen* als infiniet deel van een perifrastische werkwoordgroep, en meer bepaald vooral in combinatie met *zou*. In die combinatie is *zou* zelden of nooit tijdsreferentieel, maar fungeert het als een markeerder van ruwweg dezelfde types van betekenissen als die uitgedrukt door de conjunctief. Mogelijk heeft onze vaststelling dus te maken met een compensatie voor het verdwijnen van de conjunctiefvorm in de periode van het Mnl, een nood die dan wellicht het grammaticalisatiepad doorkruist heeft.

⁽⁷⁾ Aangezien *kunnen* origineel een zogenaamd 'preteritum-presens' is, is die markering er mogelijk ook nooit geweest.

⁽⁸⁾ Beide 'sprongen' zijn significant volgens χ^2 (Yates' correctie): $p > .001$ voor $Mnl > Vnnl$, $p < .05$ voor $Vnnl > Hnl$. Ook de hele evolutie is significant ($p < .001$).

⁽⁹⁾ Het Engels vertoont overigens een gelijkaardige evolutie, zij het veel vroeger (cf. Warner 1993): in het Oudengels waren infinitiefvormen van de modalen vrij zeldzaam, maar ze nemen drastisch toe in frequentie in het Middelenengels. En in het huidige Engels zijn ze dan helemaal verdwenen.

(e) Evolutie in het gebruik als hoofd- of hulpwerkwoord:

De analyse van het gebruik van *kunnen* als hoofd- vs. hulpwerkwoord is geen zwart-wit-verhaal. Soms ontbreekt een hoofdwerkwoord elders in de zin, maar mogen we aannemen dat het elliptisch is weggelaten. Dat is heel duidelijk zo als het contextueel gegeven is. Zo b.v. in: *Jan komt niet naar het feestje. Hij kan niet [komen] omdat hij ziek is.* Minder evident zijn gevallen waarin het hoofdwerkwoord niet letterlijk in de context aanwezig is, maar enkel (min of meer duidelijk) geïmpliceerd is. Zo b.v. in *Jan is niet op het feestje. Hij kon niet [komen].* Zulke gevallen behandelen we nog steeds als hulpwerkwoordelijk. Maar soms is het echt onduidelijk of we te maken hebben met ellipsis van een hoofdwerkwoord, dan wel of *kunnen* zelf hoofdwerkwoordelijk gebruikt is. Enkele voorbeelden uit het Hnl materiaal: in (7) kan men enkel heel geforceerd ‘gebeuren’ als impliciet hoofdwerkwoord lezen; in (8) is eventueel iets te verzinnen als ‘uitgevoerd worden’ of ‘gerealiseerd worden’, maar dat is nog geforceerder.

- (7) Tegelijk pleit hij voor een vereenvoudiging van het beleid, hetgeen allicht niet *kan* zonder meer verantwoordelijkheid bij de nationale of regionale autoriteiten te leggen.
- (8) Het ging zo ver dat hij op tijd en stond wilde scheiden, omdat wat hij beoogde niet *kon* in gezins- of huwelijksverband.

Dergelijke gevallen behandelen we als twijfel tussen hoofd- en hulpwerkwoordelijk gebruik.

Zeker dit laatste type van gevallen suggereert overigens dat gebruikswijzen met een geïmpliceerd (hoofd)werkwoord best wel eens een rol kunnen spelen in de overgang tussen hoofd- en hulpwerkwoordelijke status (en dat geldt wellicht niet alleen voor *kunnen*). Het is denkbaar dat de overgang van hoofd- naar hulpwerkwoord verloopt via een tussenstadium waarin een ander werkwoord steeds sterker onderverstaan of geïmpliceerd wordt, waarna dat geïmpliceerde werkwoord vervolgens ook echt gerealiseerd wordt als het hoofdwerkwoord.⁽¹⁰⁾ Maar ook het omgekeerde is denkbaar, nl. dat als bij een bepaald hulpwerkwoord het hoofdwerkwoord vaak impliciet blijft dit een aan-

⁽¹⁰⁾ In zekere zin is dat wat ook gebeurd is bij het ontstaan van het perfectieve hulpwerkwoord *hebben* uit het gelijkkluidende zelfstandige hoofdwerkwoord (met als betekenis ‘bezitten’): een soms in de zin aanwezig voltooid deelwoord met adverbiale functie (bepaling van gesteldheid) is daar steeds sterker ‘geïmpliceerd’ of ‘verondersteld’ geraakt in het gebruik van *hebben*, en is uiteindelijk geherinterpreteerd tot het eigenlijke hoofdwerkwoord.

leiding kan zijn voor een verzelfstandiging van dat hulpwerkwoord. Dit laatste past niet in een strikt unidirectionele visie op grammaticalisatie, maar van der Auwera en Plungian (1998) b.v. geven er illustraties van, en mogelijk bevat ons materiaal er ook een. Dat blijkt uit tabel 1. Die geeft de frequentie van hoofdwerkwoordelijke gevallen van *kunnen*, van hulpwerkwoordelijke gevallen met ellipsis van het hoofdwerkwoord, en van gevallen van twijfel tussen die twee (alle overige treffers in elke periode zijn hulpwerkwoordelijk). Ook de betekenis van de gevallen is aangegeven.⁽¹¹⁾

	Mnl	Vnnl	Hnl
Hoofdwv	<i>totaal:</i> 16 'kennen': 7 'kennen' / dyn-inh: 5 dyn-inh: 4	<i>totaal:</i> 2 'kennen': 1 dyn-inh: 1	<i>totaal:</i> 2 dyn-sit / deo: 1 deo: 1
Ellipsis hoofdwv	<i>totaal:</i> 10 dyn-inh: 9 dyn-inh / dyn-ext: 1	<i>totaal:</i> 3 dyn-inh: 1 dyn-ext: 2	<i>totaal:</i> 11 dyn-inh: 3 dyn-inh / dyn-ext: 1 dyn-ext: 3 dyn-ext / deo: 2 dyn-ext / deo / dir: 2
Twijfel ellipsis/ hoofdwv	<i>totaal:</i> 0	<i>totaal:</i> 0	<i>totaal:</i> 5 dyn-ext: 1 dyn-ext / deo: 2 dyn-sit: 2

Tabel 1: De syntactische status van *kunnen*

Het oorspronkelijke hoofdwerkwoordelijke gebruik van *kunnen* blijkt nog vrij vaak (16 van de 200 gevallen, d.w.z. 8%) voor te komen in het Mnl. Opvallend is wel dat meer dan de helft van die gevallen mogelijk of zeker al niet meer de oorspronkelijke betekenis 'kennen' heeft, maar dynamisch modaal is. Dat suggereert dat de ontwikkeling van de kwalificatiebetekenis, toch zeker in dit geval, voorafgaat aan de grammaticale auxiliarisering (een onderwerp waarover discussie bestaat in de literatuur, vgl. Heine 1993, Hopper en Traugott 2003). In het Vnnl is dat hoofdwerkwoordelijke gebruik marginaal geworden. Dit past uiteraard in het beeld van voortgaande grammaticalisatie. Ook hulpwerkwoordelijke gevallen met ellipsis van het hoofdwerkwoord zijn in die periode marginaal, i.t.t. het Mnl, iets wat perfect past in de suggestie i.v.m. het verband tussen dit fenomeen en de overgang tussen hoofd- en hulpwerkwoord. De vaststellingen i.v.m. het Hnl zijn echter niet conform het verwachtingspatroon bij een grammaticaliserende vorm: de aftakeling van het hoofdwerkwoordelijke gebruik zet zich niet door. Er blijven even veel duidelijke gevallen als in het Vnnl, maar er zijn bovendien 5 twijfelgevallen die verdacht op een hoofdwerkwoordelijk gebruik lijken (waar-

⁽¹¹⁾ De verschillen zijn significant ($p < .001$) volgens χ^2 .

onder (7) en (8) hiervoor). Bovendien is er opnieuw een stevige toename van hulpwerkwoordelijke gevallen met ellipsis van het hoofdwerkwoord, in de logica van daarnet dus ook een potentieel significant feit. Al deze gevallen samen betreffen 9% van de treffers voor het Hnl. Opvallend is ook dat een aanzienlijk deel van deze gevallen – 44.5%, waaronder beide eenduidig hoofdwerkwoordelijke gevallen – zeker of mogelijk deontische modaliteit uitdrukt. Dit percentage is veel groter dan het globale aandeel van deontische gevallen in het Hnl (zie 3.2). (8) hierboven is een (twijfel)geval dat deontisch gelezen kan worden (het kan ook een dynamische lezing krijgen), (9) is een voorbeeld van een onmiskenbaar hoofdwerkwoordelijk én onmiskenbaar deontisch gebruik.

- (9) En ik zei, dat gaat me niet aan, maar wat u doet *kan* helemaal niet, een klooster bouwen op het grootste joodse kerkhof ter wereld!

Dit alles suggereert een ommekeer in het proces van het verdwijnen van het hoofdwerkwoordelijke gebruik van *kunnen*. In dat proces is bovendien de oorspronkelijke hoofdwerkwoordelijke betekenis ‘kennen’ niet meer in het spel, het gaat dus niet om het terugschroeven van een ontwikkeling, maar om een nieuwe trend tot verzelfstandiging van de (of sommige) kwalificatiele gebruikswijzen van het hulpwerkwoord, waarbij de deontische betekenis een vrij centrale rol lijkt te spelen (vgl. ook het feit dat de zeldzame deontische gevallen in het Vnnl allemaal zuiver hulpwerkwoordelijk zijn). (De epistemische betekenis is opmerkelijk afwezig in dit verhaal – maar dat kan ook toeval zijn gelet op de marginaliteit van die betekenis in ons materiaal, zie 3.2.) We hebben hier dus mogelijk een geval van degrammaticalisatie.

3.2. Semantische veranderingen en (inter)subjectificatie

Wat betreft de semantische evolutie van *kunnen* gaan we eerst uitvoerig in op de ontwikkeling van de verschillende betekenissen, en daarna bekijken we in vogelvlucht het mogelijke effect van bepaalde contextuele factoren. Ook hier passen de resultaten over het algemeen in de (inter)subjectificatiehypothesen, maar hier en daar zijn er toch ook verrassende vaststellingen te doen.

3.2.1. Evolutie van de betekenissen

Zoals verwacht op basis van de bevindingen van Nuyts (2001) i.v.m. *kunnen* in het Hnl, zijn er zeer veel ambigue gevallen opgedoken. Het is van belang die als volwaardige gegevens te behandelen, want zoals zal blijken bieden ze (zoals verwacht, zie 1.3) zeer waardevolle informatie (dat is wellicht ook de meest in het

oog springende vaststelling van de volgende paragraaf). Maar ze compliceren wel sterk (de presentatie van) de analyses. In een poging een balans te vinden tussen voldoende detail en ‘verteerbaarheid’, worden de frequentiegegevens hieronder in een reeks tabellen gevat, die elk een ander perspectief bieden, en die allemaal samen als basis dienen voor de bespreking van de betekenisevolatie hierna. Tabel 2 toont de frequentie van de betekenissen in eenduidige treffers, met uitsluiting van de ambigue gevallen. Tabel 3 omvat alle treffers, met de ambigue gevallen ‘conservatief’ geïnterpreteerd, d.w.z. toegevoegd aan de laagste van de alternatieve lezingen volgens de hiërarchie in (5) (zie 1.2). Tabel 4 geeft alle treffers met de ambigue ‘progressief’ geïnterpreteerd, d.w.z. toegevoegd aan de hoogste mogelijke betekenis volgens de hiërarchie.⁽¹²⁾ (Bij de subcategorieën van dyn – niet apart genoemd in (5) – gaat de hiërarchie van dyn-inh (laagste) via dyn-ext tot dyn-sit (hoogste). Aangezien dir – geen deel van de hiërarchie in (5) – in ons materiaal enkel ‘interageert’ met dyn en deo, en in de tijd als laatste van deze drie verschijnt, behandelen we haar als ‘volgend op’ deo.) Tabel 5 geeft een overzicht van alle ambigue gevallen. In al deze tabellen geven de percentages het aandeel weer van elke betekenis per taalfase (tabel 2 houdt daarbij rekening met de ambigue, tabel 5 met de eenduidige gevallen). Om een betere greep te krijgen op het fenomeen van ambiguïteit op zich geeft tabel 6 tenslotte het aandeel van ambigue gevallen in het globale aantal instanties van elke betekenis per taalfase. In de lijn van het onderscheid tussen een conservatief en een progressief perspectief (tabellen 2 en 3) geven we een aparte telling voor de ambigue gevallen met de relevante betekenis als hiërarchisch laagste (daarbij zijn de ambigue gevallen met die betekenis als hoogste dus buiten beschouwing gelaten; cf. het conservatieve perspectief), en met de relevante betekenis als hiërarchisch hoogste (daarbij zijn de ambigue gevallen met die betekenis als laagste niet verrekend; cf. het progressieve perspectief). In de gevallen met drie mogelijke lezingen hebben we de hiërarchisch middelste betekenis zowel bij die betekenis als hoogste als als laagste categorie meegeteld. (Een liggende streep betekent dat de betekenis in de periode in kwestie niet voorkomt.)⁽¹³⁾

⁽¹²⁾ Voor de gevallen waarin drie alternatieve lezingen mogelijk zijn impliceert dit dat de hiërarchisch ‘middelste’ betekenis deze treffers in geen enkele tabel op haar naam krijgt. Het aantal instanties van dit type is echter te klein om daarvoor nog een extra tabel in te voeren.

⁽¹³⁾ De globale evolutie van betekenissen in tabel 2, samen met de evolutie van het totale aantal ambigue gevallen in elk van de drie perioden (tabel 5), is significant ($p < .001$) volgens χ^2 .

	Mnl		Vnnl		Hnl	
	n	%	n	%	n	%
'kennen'	7	03.5	1	00.5	0	00.0
dyn-inh	114	57.0	88	44.0	57	28.5
dyn-ext	44	22.0	67	33.5	62	31.0
dyn-sit	3	01.5	13	06.5	18	09.0
deo	0	00.0	0	00.0	5	02.5
epi	0	00.0	1	00.5	0	00.0
dir	0	00.0	0	00.0	0	00.0

Tabel 2: Frequentie van de betekenissen in eenduidige gevallen

	Mnl		Vnnl		Hnl	
	n	%	n	%	n	%
'kennen'	12	06.0	1	00.5	0	00.0
dyn-inh	141	70.5	112	56.0	75	37.5
dyn-ext	44	22.0	72	36.0	93	46.5
dyn-sit	3	01.5	14	07.0	27	13.5
deo	0	00.0	0	00.0	5	02.5
epi	0	00.0	1	00.5	0	00.0
dir	0	00.0	0	00.0	0	00.0

Tabel 3: Frequentie van de betekenissen – conservatieve telling

	Mnl		Vnnl		Hnl	
	n	%	n	%	n	%
'kennen'	7	03.5	1	00.5	0	00.0
dyn-inh	119	59.5	88	44.0	57	28.5
dyn-ext	71	35.5	85	42.5	70	35.0
dyn-sit	3	01.5	21	10.5	32	16.0
deo	0	00.0	4	02.0	24	12.0
epi	0	00.0	1	00.5	10	05.0
dir	0	00.0	0	00.0	7	03.5

Tabel 4: Frequentie van de betekenissen – progressieve telling

	Mnl		Vnnl		Hnl	
	n	%	n	%	n	%
'kennen' / dyn-inh	5	02.5				
dyn-inh / dyn-ext	27	13.5	18	09.0	8	04.0
dyn-inh / dyn-sit			4	02.0	4	02.0
dyn-inh / dyn-ext / dyn-sit			2	01.0	1	00.5
dyn-inh / deo					2	01.0
dyn-inh / epi					3	01.5
dyn-ext / dyn-sit			2	01.0	9	04.5
dyn-ext / deo			3	01.5	11	05.5
dyn-ext / dir					3	01.5
dyn-ext / dyn-sit / deo					4	02.0
dyn-ext / dyn-sit / epi					1	00.5
dyn-ext / deo / dir					3	01.5
dyn-sit / deo			1	00.5	2	01.0
dyn-sit / epi					6	03.0
dyn-sit / deo / dir					1	00.5
totaal	32	16.0	30	15.0	58	29.0

Tabel 5: Frequentie van de ambigue gevallen

	Mnl		Vnnl		Hnl	
	laagste	hoogste	laagste	hoogste	laagste	hoogste
'kennen'	41.7	00.0	00.0	00.0	—	—
dyn-inh	19.1	04.2	21.4	00.0	24.0	00.0
dyn-ext	00.0	38.0	09.5	23.0	34.0	12.7
dyn-sit	00.0	00.0	07.1	38.1	43.8	51.4
deo	—	—	00.0	100	44.4	82.1
epi	—	—	00.0	00.0	00.0	100
dir	—	—	—	—	00.0	100

Tabel 6: Aandeel ambigue gevallen in het totaal aantal treffers van elke betekenis

Om te beginnen een 'theoretische' reflectie n.a.v. tabel 6. Die toont dat alle betekenissen van *kunnen* in de loop van de geschiedenis onderhevig zijn (geweest) aan min of meer sterke ambiguïteit, maar ze zijn het niet allemaal (in dezelfde mate) op alle momenten in de tijd, noch op alle momenten op dezelfde manier (cf. de verschillen in optreden als hiërarchisch hoogste vs. laagste betekenis).⁽¹⁴⁾ Dit bewijst dat ambiguïteit geen inherente eigenschap is van de betrokken betekenissen in dit (en dus wellicht om het even welk) modaal hulpwerkwoord (i.t.t. wat soms gesuggereerd wordt, vooral in middens die een monosemische benadering van deze vormen vooropstellen), en dat ze dus wel degelijk als een signaal kan gelden van aan de gang zijnde betekenisverandering (zie 1.3). Dit laatste past ook perfect in de logica van de veronderstelling dat deze betekenisveranderingen metonymisch van aard zijn (zie 1.2): als een nieuwe betekenis ontstaat als een contextueel uitgelokte implicatuur van een oude betekenis, dan is in die fase 'verwarring' tussen de oude en nieuwe betekenis niet meer dan normaal (hoewel niet noodzakelijk, zie later).

Mede in dat licht bekeken, tonen al deze tabellen samen dat de betekensevolutie van *kunnen* in grote lijnen inderdaad in overeenstemming is met de (inter)subjectificatiehypothesen. We overlopen de betekenissen in hun historische volgorde.⁽¹⁵⁾

De oorspronkelijke betekenis 'kennen' verdwijnt in de loop van de drie periodes: ze is nog beperkt aanwezig in het Mnl, ze is marginaal in het Vnnl en verdwijnt in het Hnl (althans in dit materiaal, maar cf. relicten zoals *Jan kan Engels*).

⁽¹⁴⁾ De ontwikkeling in het optreden van elk van de betekenissen als hoogste versus als laagste in ambigue instanties in verhouding tot het aantal eenduidige gevallen van de betekenis, en tegen de achtergrond van alle andere gevallen in elke periode, is significant volgens χ^2 : $p < .001$ voor dyn-inh, dyn-ext, dyn-sit, deo en epi, $p < .01$ voor 'kennen', $p < .05$ voor dir.

⁽¹⁵⁾ De resultaten voor *kunnen* in het Hnl komen overigens perfect overeen met die in Nuyts (2001: 187). In de 'progressieve' telling waren er daar 7.8% epistemische gevallen, 14.7% deontische gevallen (de directieve gevallen waren daar in begrepen), en 77.5% dynamische gevallen (alle subcategorieën samen).

De dynamische betekenis is dominant van het Mnl tot nu, maar er is een evolutie in de subbetekenissen, en die is in overeenstemming met Duinhovens (1994, 1997) analyse: er is een graduele loskoppeling van de controlerende instantie (de A1-participant) in de SvZ en een toenemend belang van de situatie (m.a.w., een evolutie $\text{dyn-inh} > \text{dyn-ext} > \text{dyn-sit}$):

Dyn-inh overheerst in het Mnl maar daalt vanaf dan opvallend (in alle mogelijke telwijzen) en verliest haar eerste plaats aan dyn-ext in het Hnl.⁽¹⁶⁾ Het ‘gedrag’ van deze betekenis in ambigue gevallen (tabel 6) kan ook in die zin verstaan worden: Ze treedt in het Mnl nauwelijks en vanaf het Vnnl helemaal niet meer op als hiërarchisch hoogste betekenis – in de logica van onze analyse betekent dat dat ze al vanaf het Mnl geen kwestie meer is van contextuele (pragmatische) inferentie, maar zelfstandig (of gesemantiseerd) is. Anderzijds neemt ze gestaag toe als hiërarchisch laagste betekenis in ambigue gevallen, en dat wijst erop dat ze steeds meer ‘toeleveraar’ is voor andere, contextueel afgeleide betekenissen. Als we deze logica doortrekken mogen we aannemen dat dyn-inh in het Mnl al een vrij ‘oude’ betekenis was.⁽¹⁷⁾

De situatie van dyn-ext verschilt afhankelijk van hoe men telt: volgens de conservatieve tabel 3 neemt het belang van deze betekenis stevig toe van het Mnl tot vandaag; bij de eenduidige gevallen (tabel 2) is er een aanzienlijke stijging van Mnl naar Vnnl maar dan een kleine daling naar Hnl; en de progressieve tabel 4 toont een kleine ‘winst’ van Mnl naar Vnnl, maar die gaat weer verloren in het Hnl. Dit diffuse beeld ligt aan de sterke aanwezigheid van dyn-ext in de ambigue gevallen (in 84% ervan in het Mnl, in 83% in het Vnnl, en in 69% in het Hnl; zie tabel 5). Tabel 6 biedt verduidelijking: Het patroon in haar optreden als hiërarchisch hoogste betekenis toont dat dyn-ext in het Mnl nog in zekere mate contextueel gegenereerd is (afgeleid van dyn-inh, zie tabel 5), maar ze wordt dat met de tijd steeds minder. Omgekeerd toont het optreden als hië-

⁽¹⁶⁾ Dit betekent overigens niet per se dat deze betekenis van dit hulpwerkwoord nu ook minder frequent wordt of op weg is om te verdwijnen: uitspraken daarover zijn enkel mogelijk op basis van gegevens over de frequentie van *kunnen* in elke taalfase (het is b.v. denkbaar dat het, evenredig met zijn betekenisuitbreiding, ook toeneemt in gebruiksfrequentie, zodat de absolute frequentie van het dyn-inh gebruik stabiel blijft). De enige geldige conclusie op basis van onze huidige gegevens is dat het relatieve belang van deze betekenis in dit hulpwerkwoord is afgenomen vanaf het Mnl.

⁽¹⁷⁾ We mogen inderdaad aannemen dat het begin van het subjectificatieproces (en grammaticalisatieproces) van *kunnen* ver voor de periode van onze oudste bronnen te situeren is: het feit dat het Duits en het Engels dezelfde vorm (oorspronkelijk toch) voor de uitdrukking van dynamische modaliteit gebruiken suggereert dat het proces zelfs al in de periode van het Westgermaans op gang was gekomen.

rarchisch laagste betekenis dat ze in het Mnl nog niet als basis dient voor hogere betekenissen, maar dat ze dat wel doet, in (sterk) toenemende mate, vanaf het Vnnl. Dyn-ext is dus mogelijk pas vanaf het Mnl een echt zelfstandige betekenis van *kunnen* (ook al bestond ze ongetwijfeld al veel vroeger, zie beneden).

Dyn-sit stijgt markant, van marginaal in het Mnl naar een redelijk aandeel in het Hnl (maar blijft wel veruit de kleinste dynamische subcategorie). Dit is dus een relatief ‘jonge’ betekenis. Het lijkt in dat licht misschien vreemd dat ze in het Mnl wel meteen begint als – weliswaar zeldzame – eenduidige betekenis: dat strookt nl. op het eerste gezicht niet met de bovenstaande suggesties i.v.m. de rol van ambiguïteit in betekenisverandering. Maar als we de 3 Mnl gevallen nader bekijken, wordt meteen duidelijk wat er aan de hand is. In (10) (de andere gevallen zijn gelijkaardig) is de A1-participant in de SvZ zelf een SvZ (hier weergegeven door een aanwijzend voornaamwoord), een entiteit waaraan men geen capaciteit kan toeschrijven.

- (10) Alse cuart dit uernam kerde hi hem ombe ende wande vlien mar dat *neconste* hem nit gescien.

Een situationele lezing is dus onvermijdelijk. Maar dat wil niet per se zeggen dat dit dan ook al een gesemantiseerde betekenis was voor de Middelnederlander: het kan ook best om een contextueel gemarkeerd gebruik gaan van *kunnen* met een dyn-inh of dyn-ext betekenis, maar dan in een context die onvermijdelijk een situationele lezing afdwingt. We hebben dan m.a.w. te maken met ‘onvermijdelijke contextuele inferentie’.

Vanaf het Vnnl zien we dan inderdaad, zoals we verwachten bij een jonge betekenis, dat dyn-sit vaak voorkomt in ambigue gevallen. Maar het blijft toch opvallend dat de percentages van optreden als hiërarchisch hoogste betekenis relatief laag blijven (van ruim 1/3 van de treffers met deze betekenis in Vnnl naar ruim de helft in Hnl), en dat ze ook toenemen eerder dan afnemen. In de logica van onze analyse zouden we nl. eerder verwachten dat deze percentages aanvankelijk heel erg hoog liggen (rond de 100%, cf. de situatie bij deo, epi en dir) en gradueel afnemen. (Mogelijk zijn dyn-inh en dyn-ext dus ook ooit zo begonnen, maar er is geen materiaal oud genoeg om dat te bevestigen. In dit licht suggereert het ‘ambiguïteitsgedrag’ van dyn-ext inderdaad ook – zie boven – dat deze betekenis in het Mnl al een tijdje bestond, ook al was ze pas dan aan het stabiliseren als gesemantiseerde betekenis van *kunnen*.) Onze data tonen echter dat deze betekenis doorlopend zeer veel optreedt met niet-levende, niet-agentieve en niet-controlerende A1-participanten (objecten of

SvZen), zodat we dus wellicht voortdurend met veel (niet-ambigue) gevallen van ‘onvermijdelijke contextuele inferentie’ te maken hebben. Waarom het percentage ambigue gevallen met dyn-sit als hoogste betekenis toeneemt van Vnnl naar Hnl is niet duidelijk. We zouden b.v. kunnen denken aan een relatieve toename van levende/menselijke, agentieve of controlerende A1-participanten bij deze betekenis, waardoor de contextuele inferentie niet meer onvermijdelijk is – maar dat blijkt niet het geval te zijn in ons materiaal. Een andere merkwaardige vaststelling is dat dyn-sit in het Hnl, terwijl zij nog volop de status heeft van contextueel geïnfereerde betekenis, wel ook al (altijd relatief t.a.v. de algemene frequentie van die betekenis uiteraard) zeer intens dienst doet als toeleveraar van hogere betekenissen (vooral deo en epi), relatief veel vroeger in de ontstaansgeschiedenis van de betekenis dus, en ook veel intenser, dan we bij dyn-inh en dyn-ext hebben vastgesteld. Ook hiervoor hebben we geen verklaring. Een kwestie van een versneld proces van ontwikkeling van hogere betekenissen misschien (een ‘warme doorstart’, bij manier van spreken)? (We zien iets vergelijkbaars bij deo, zie hierna.)

Deo en epi bestaan nog niet in het Mnl, ze doen beide schoorvoetend hun intrede in het Vnnl (duidelijk later dan dyn-sit dus) en nemen – althans in de progressieve telling – verder toe in het Hnl, deo (veel) meer dan epi. Maar ze blijven ook in het Hnl eerder beperkt, zeker epi. En ze zijn – zoals ook vastgesteld in Nuyts (2001) – bijna steeds ambigu (ze veroorzaken dan ook in aanzienlijke mate de sterke toename van ambigue gevallen in het Hnl). Ze beantwoorden wat dat betreft (in de logica van onze analyse) vrij goed aan het verwachtingspatroon van een nieuwe betekenis: ze beginnen immers bijna uitsluitend als contextuele inferentie uit een lagere betekenis. Een schijnbare afwijking is ook hier (vgl. dyn-sit) het feit dat het eerste epi geval in het materiaal (in het Vnnl) – weergegeven in (11) – meteen eenduidig is.

- (11) ‘t *kan* sijn Mevrouw, dat gij wen gij u bruijgom siet, Don Jan vergeten sult, en slijten u verdriet.

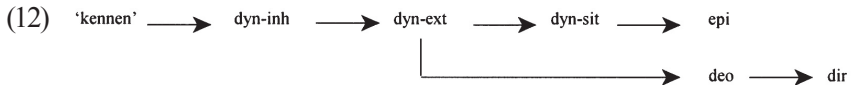
We hebben hier echter wellicht weer een geval van ‘onvermijdelijke contextuele inferentie’: *kunnen* modificeert het existentiële predicaat *zijn*, en dat geheel kwalificeert de SvZ in de complementzin – als we vertrekken van de dyn-sit lezing van *kunnen*, dan levert dat de betekenis op dat de SvZ ‘potentieel bestaat’, wat zowat onvermijdelijk als epi verstaan wordt. Verder zien we ook (vgl. dyn-sit) dat deo in het Hnl al meteen in aanzienlijke mate begint te functioneren als basis voor een hogere betekenis (nl. dir), terwijl het zelf nog hoofdzakelijk als

contextueel geïnfereerde betekenis bestaat. De bedenkingen hierbij zijn dezelfde als bij dyn-sit hiervoor. Deo is, i.t.t. dyn-sit, in al die gevallen wel de ‘middelste’ betekenis in een drievoudig ambigue instantie, met dyn-ext of dyn-sit als de laagste betekenis – dat maakt de situatie toch anders dan bij dyn-sit.

Overigens blijkt epi dus 2 eeuwen vroeger te zijn ontstaan (in de 17de i.p.v. de 19de eeuw) dan aangenomen werd in Nuyts (1996, 2001), en wel ongeveer simultaan met deo, en niet erna, zoals Nuyts aannam (zie 1.3).⁽¹⁸⁾ Maar dit laatste gegeven, samen met de vaststelling ook in dit onderzoek (zie tabel 5) dat epi nooit ambigu is met deo, maar enkel met dyn, herbevestigt/versterkt wel de analyse dat epi niet uit deo ontstaan is, maar dat deo en epi beide parallel uit dyn ontstaan zijn (zie 1.3). De ambiguïteitspatronen suggereren wel een verschil in origine binnen de subcategorieën van dyn: deo lijkt vooral uit dyn-ext, epi vooral uit dyn-sit te zijn ontstaan.

Dir, tenslotte, is bij uitstek de jongste van de betekenissen van *kunnen*: ze duikt pas op in het Hnl, en nog uitsluitend in ambigue instanties, als ‘hoogste’ betekenis (hoewel die term hier niet helemaal correct is als we ervan uitgaan dat deze betekenis niet in de kwalificatiele hiërarchie zit, maar van een andere aard is, zie 1.1). Tabel 5 suggereert dat deze betekenis enerzijds uit deo, maar anderzijds ook uit dyn-ext ontstaat (een vaststelling die overigens koren op de molen is van de stelling van Nuyts et al. 2007 dat dir niet onder de noemer van deo mag worden behandeld).

De bovenstaande observaties zijn (sterk vereenvoudigd)⁽¹⁹⁾ samengevat in de ‘historische semantische kaart’ in (12).

(18) Dit ontkracht evenwel niet het argument van de ‘jonge leeftijd’ van epi als verklaring voor de massale ambiguïteit die Nuyts vaststelde bij deze betekenis in het Hnl, en die ook in dit onderzoek volop bevestigd is. Alleen moet ‘jong’ niet verstaan worden in termen van 100 jaar, maar van 400 jaar. Zoals Traugott (2006) ook aangeeft kan ambiguïteit gecorreleerd met betekenisontwikkeling soms wel millennia lang aanhouden.

(19) Uit de voorgaande bespreking is gebleken dat voor sommige betekenissen wellicht meer dan één oudere betekenis als bron heeft gediend. Het schema in (12) maakt daar abstractie van, en geeft telkens enkel de belangrijkste ontwikkelingsrelatie tussen een oudere en een nieuwere betekenis weer.

De semantische evolutie van *kunnen* is dus conform de voorspellingen van de subjectificatiehypothese (zoals gedefinieerd in 1.2): als we het schema in (12) vergelijken met dat in (5), dan blijkt dat de vorm inderdaad geleidelijk de ‘ladder’ van de kwalificatie hiërarchie is opgeklommen, weliswaar met de ‘complicatie’ van een parallelle (i.p.v. lineaire) én simultane ontwikkeling van deo en epi uit dyn. Ook de ambiguïteitspatronen in de data passen mooi in dat beeld (zij het soms op een vrij complexe manier). De ontwikkeling van *dir* past verder ook in de veronderstellingen i.v.m. het proces van intersubjectificatie (zie 1.2).

3.2.2. De rol van contextuele factoren

Tenslotte nog enkele interessante observaties i.v.m. contextuele dimensies die we nader bekeken hebben en die een rol zouden kunnen hebben gespeeld in de betekenis-evolutie van *kunnen* (zonder in details te treden – zie Van Ostaeyen en Nuyts 2004 voor meer cijfers en bespreking).

(a) Passiefconstructies:

Passieven zijn afwezig in het Mnl materiaal, maar nemen stevig toe naar 5.5% in Vnnl en 15% in Hnl.⁽²⁰⁾ Ze zijn relatief veel meer aanwezig in ambigue dan in eenduidige gevallen (zowel in Vnnl als Hnl in meer dan 20% van de ambigue gevallen) – dit wijst op hun belang voor het uitlokken van betekenisontwikkelingen. Ze concentreren zich (zowel in Vnnl als Hnl) bij uitstek in de eenduidige gevallen bij dyn-ext, en in de ambigue gevallen bij instanties met dyn-ext als de laagste (of, bij drie mogelijke betekenissen, als de middelste) en met dyn-sit of (minder vaak) deo als hoogste betekenis. Maar ze zijn frappant zeldzaam bij dyn-inh (zowel in eenduidige gevallen als in ambigue met die betekenis als laagste), en ze komen ook nauwelijks voor bij *dir*. Het passief laat dus weinig ruimte voor lezingen die uitgesproken gericht zijn op een controlerende A1-participant, en faciliteert vooral – en biedt dus wellicht een context voor het ontstaan van – situatiegebonden lezingen waarbij de rol van die A1-participant op de achtergrond geraakt (dyn-ext) of verdwijnt (dyn-sit, deo). Niet verbazingwekkend natuurlijk, aangezien de A1-participant in het passief heel vaak niet uitgedrukt wordt. Passieven zijn echter ook helemaal afwezig bij epi, hoewel ook daar geen band is met de A1-participant – waarom dat zo is is niet duidelijk. Hoe dan ook wijst het voorgaande meteen op het belang van die A1-participant voor de betekenis-evolutie van dit (en wellicht om het even welk) modale hulpwerkwoord.

⁽²⁰⁾ Deze evolutie is significant ($p < .001$) volgens χ^2 .

(b) De aard van de A1-participant en de 'aktionsart' van de SvZ:

De aktionsart van de SvZ en de aard van de A1-participant zijn sterk gecorreleerd: de aard van de SvZ in termen van dynamiciteit en controle is normalerwijze 'geïmplementeerd' in de A1-participant. We formuleren het onderstaande dan ook enkel in termen van de A1-participant.

De rol van de A1-participant is in 3.2.1 al ter sprake gekomen. Globaal is er bij *kunnen* doorheen de drie taalfasen een zekere toename van niet-levende, (en dus) niet-agentieve en niet-controlerende A1-participanten, zowel bij de eenduidige als (sterker) de ambigue gevallen. Uitgedrukt in termen van de factor 'controle vanwege de A1-participant':⁽²¹⁾ de niet-controlerende A1-participanten stijgen van 18.5% in Mnl, naar 20% in Vnnl, en naar 30% in Hnl; bij de eenduidige gevallen apart is dat van 17.3% naar 21.2% en naar 26.1%; bij de ambigue gevallen is er eerst een stevige daling van 25% in Mnl naar 13.3% in Vnnl, maar dan een nog stevigere stijging naar 39.7% in Hnl.⁽²²⁾ Van Mnl naar Vnnl is er vooral een toename van 'objecten', van Vnnl naar Hnl van SvZen als A1. Die evolutie heeft duidelijk alles te maken met het ontstaan van betekenissen die 'bevoordeeld' worden in de context van dergelijke A1-participanten (niet-levende, niet-dynamische en niet-controlerende entiteiten laten immers veel moeilijker een capaciteitslezing van het type dyn-inh of dyn-ext toe).⁽²³⁾ Zo verschijnen dyn-sit (zie 3.2.1) en epi vanaf hun eerste optreden tot heden hoofdzakelijk met dergelijke A1-participanten, en ook bij deo zijn ze vrij sterk vertegenwoordigd (bij dir uiteraard niet: die is sterk gebonden aan levende, controlerende entiteiten).

Het feit dat dyn-sit en epi ook in het Hnl nog steeds bijna uitsluitend bij dergelijke A1-participanten optreden onderstreept overigens nogmaals dat ze nog altijd niet echt gesemantiseerd zijn in dit hulpwerkwoord. Sommige betekenissen zijn inherent gecorreleerd met bepaalde types van A1-participanten. Dat geldt, zoals al aangegeven, voor dyn-inh en dyn-ext, en ook voor dir: nor-

⁽²¹⁾ De keuze om dit te kwantificeren in termen van de factor controle, en niet van levend/niet-levend, is bepaald door het feit dat in passieven de A1-participant zeer vaak niet uitgedrukt is zodat zijn 'animacy' niet altijd met zekerheid te bepalen valt. De vraag of hij controle heeft daarentegen zit mee 'ingebakken' in het werkwoord, en is dus wel altijd achterhaalbaar. Verder lopen de twee factoren ongetwijfeld grotendeels parallel.

⁽²²⁾ Volgens χ^2 is zowel deze algemene evolutie ($p < .025$) als de evolutie bij de eenduidige en bij de ambigue gevallen apart (telkens $p < .001$) significant.

⁽²³⁾ Gek genoeg toont ons materiaal in het Vnnl en Hnl ook een relatieve stijging van het aantal niet-levende A1-participanten (met name van 'objecten') bij dyn-inh (maar niet bij dyn-ext) – d.w.z., gevallen waarbij aan een object de inherente capaciteit toegeschreven wordt om iets te veroorzaken.

malerwijze schrijf je een capaciteit toe, en geef je een toestemming, aan een controlerende levende instantie. Bij deo is de relatie minder uitgesproken, maar aangezien morele oordelen toch typisch te maken hebben met controleerbare sociale situaties is ook daar een preferentiële relatie met controlerende entiteiten te verwachten. Maar bij dyn-sit en epi verwacht je geen correlatie met bepaalde types A1-participanten: potenties in of kansen van optreden van SvZen kunnen in se SvZen met om het even welk type van participanten betreffen. Je verwacht hier dus een willekeurige spreiding van types van A1-participanten⁽²⁴⁾ – maar dat is bij *kunnen* dus niet het geval. Blijkbaar krijgen deze betekenissen in dit hulpwerkwoord nog steeds enkel ‘een kans’ in omstandigheden waarin dyn-inh of dyn-ext niet voor de hand liggen – en dat toont meteen aan dat ze nog steeds afhankelijk zijn van deze laatste betekenissen. Dit alles onderstreept uiteraard ook het grote belang van het type van A1-participant – en gecorreleerd daarmee, van het type van SvZ in termen van parameters zoals ‘controle’ en ‘dynamiciteit’ – voor betekenisevolutes van dit type.⁽²⁵⁾

(c) Zinstype en zinsmodus

Het optreden van *kunnen* in een hoofd- of bijzin vertoont een merkwaardig patroon. In het Mnl staan een verbazingwekkende 69% van de eenduidige en zelfs 81.2% van de ambigue gevallen in een bijzin, in het Vnnl is dat gedaald naar (een nog altijd zeer aanzienlijke) 55.3% in eenduidige en 50% in ambigue instanties, in het Hnl verschijnen nog 33.8% van de eenduidige en 34.5% van de ambigue gevallen in een bijzin.⁽²⁶⁾ De geleidelijke afname van bijzinscontexten in Vnnl en Hnl is gedeeltelijk toe te schrijven aan het toenemende belang van dyn-sit, deo, epi en dir, die in alle tijdsperiodes een duidelijke voorkeur vertonen voor hoofdzinnen. Maar de ontwikkeling is ook in zeer belangrijke mate het gevolg van een ‘gedragsverandering’ in de aangegeven zin bij dyn-inh en dyn-ext. Waarom die is opgetreden, en waarom die twee betekenissen in het Mnl en ook nog in het Vnnl zo’n grote voorkeur hadden voor een bijzinspositie, is ons een raadsel. Het valt in ieder geval moeilijk in te zien hoe deze factor een rol zou kunnen hebben gespeeld in het veroorzaken of faciliteren van betekenisveranderingen.

⁽²⁴⁾ ‘Willekeurig’ wil zeggen: een spreiding die correspondeert met de globale distributie van types van A1-participanten in SvZen in de taal.

⁽²⁵⁾ De analyse van het materiaal in termen van de typologie van SvZen (op basis van de parameters van controle en dynamiciteit) loopt inderdaad helemaal parallel met die voor het type van de A1-participant, we gaan er hier dan ook niet verder op in (zie Van Ostaeyen en Nuyts 2004).

⁽²⁶⁾ Deze evolutes, zowel globaal als voor de eenduidige en de ambigue gevallen apart, zijn significant ($p < .001$) volgens χ^2 .

De analyse van de modus (declaratief, interogatief, imperatief) van de zinnen met *kunnen* heeft overigens geen interessante feiten aan het licht gebracht.

(d) Negatie:

Nog een opmerkelijke vaststelling betreft negatie. Het aandeel van gevallen van *kunnen* in negatieve zinnen zit op een merkwaardig hoog niveau zowel in Mnl als Vnnl: in resp. 55.4% en 50% in eenduidige gevallen, in resp. 62.5% en 63.3% in ambigue gevallen. Dit is ongetwijfeld veel hoger dan men mag verwachten in termen van de normale frequentie van negatie in de taal. In het Hnl is dat percentage dan plots veel lager: 23.9% in eenduidige en 24.1% in ambigue gevallen.⁽²⁷⁾ Ook bij de betekenissen apart (die in meer dan één historische periode optreden) zien we een evolutie – behalve bij *epi*, die in het materiaal nooit met negatie voorkomt (en dat is niet verbazingwekkend, zie Nuyts 2000, 2001), en bij de originele betekenis ‘kennen’, die al in het Mnl zeer zelden met negatie combineert (en daarmee ook het algemene percentage voor het Mnl naar beneden trekt). Bij de andere betekenissen zien we echter telkens dat ze beginnen (in het Mnl, of voor *deo* in het Vnnl) op een hoog tot zeer hoog niveau (meestal boven de 70%) en dan een continue stijle daling ondergaan. Het type van patroon dat daarbij verschijnt over alle betekenissen heen herinnert sterk aan dat bij het optreden van de betekenissen als hiërarchisch hoogste in ambigue gevallen (ook in termen van het effect van de hiërarchie in (5)) zoals weergegeven in tabel 6 in 3.2.1.⁽²⁸⁾ Enkel *dir* (alleen aanwezig in het Hnl) verschijnt nauwelijks met negatie (14%). Of we op basis van dit alles een correlatie moeten aannemen tussen de betekenis-evolutie in dit modale hulpwerkwoord en zijn optreden met negatie (en zo ja, hoe die dan werkt) is niet duidelijk.⁽²⁹⁾

⁽²⁷⁾ De globale evolutie is significant ($p < .001$) volgens χ^2 .

⁽²⁸⁾ Zo ‘vertrekt’ *dyn-inh* in het Mnl ook op een relatief wat lager niveau van ca. 50% gevallen (zowel eenduidige als ambigue) in negatieve contexten (in vergelijking met de meer dan 70% voor *dyn-ext* en 100% voor *dyn-sit*), maar als we ook weer mogen aannemen dat het hier om een al wat oudere betekenis gaat, zoals betoogd n.a.v. de ambiguïteitspatronen eerder in deze paragraaf, dan kunnen we aannemen dat in een stadium voorafgaand aan het Mnl *dyn-inh* ook op een veel hogere frequentie in negatieve contexten heeft gestaan.

⁽²⁹⁾ Booij et al. (2006) besluiten zelfs, mede op basis van de bevindingen i.v.m. de frequentie van *kunnen* in Van Ostaeyen en Nuyts (2004), dat dit hulpwerkwoord in het Mnl een negatief-polaire vorm was (vergelijkbaar dus met het huidige *hoeven*). Discussie hiervan valt buiten het bestek van deze bijdrage.

(e) Tempus en tijdssituering:

De rol van tempus bij een modaal hulpwerkwoord zoals *kunnen* is uiterst complex, o.m. omdat de vorm zelf interfereert met het normale patroon van perifrastische tempusvormen. De analyse van de tempusvormen heeft echter nauwelijks bijzonderheden aan het licht gebracht, we gaan hier dus niet diep op in (zie Van Ostaeyen en Nuyts 2004). De enige opmerkelijke vaststelling betreft de in 3.1 al aangehaalde dramatische toename van combinaties met *zou* van het Mnl naar het Vnnl; in het Hnl neemt dat aantal weer af maar het blijft hoger dan in het Mnl. Maar zoals aangegeven gaat het daarbij zowat altijd om een niet-temporeel gebruik van *zou*, dat mogelijk te verklaren valt als compensatie voor het verdwijnen van de conjunctief.

Ook de analyse van de semantische tijdssituering van de SvZ levert weinig bijzondere inzichten op. Voor de meeste betekenissen zijn er geen speciale patronen zichtbaar in het materiaal in termen van (evoluties in) hun voorkomen voor bepaalde tijdssitueringen van de SvZ, behalve dan dat ze over het algemeen het minst voorkomen met toekomstige SvZen. Maar het is zeer de vraag of dat laatste een speciale betekenis heeft. (Dit alles geldt overigens ook voor deo.) De enige uitzonderingen zijn *epi* en *dir*, die juist wel uitgesproken vaak, en bij *dir* zelfs uitsluitend, bij toekomstige SvZen verschijnen – het ligt voor de hand om aan te nemen dat die context ook een faciliterende rol gespeeld heeft in hun ontstaan. Overigens wijst het feit dat *epi* ook in het Hnl nog steeds heel sterk met toekomst correleert mogelijk ook weer (vgl. (b) hiervoor) op het nog niet gestabiliseerde karakter van die betekenis: zuiver semantisch verwacht men nl. geen uitgesproken binding met de tijdssituering van de SvZ, een kansberekening kan in principe immers net zo een verleden of huidige SvZ betreffen (of eenduidig epistemische uitdrukkingen ook reëel niet speciaal vaak bij toekomstige SvZ optreden is echter een onderwerp voor verder onderzoek). Voor *dir* geldt deze redenering uiteraard niet: een toestemming betreft onvermijdelijk een toekomstige SvZ.

4. Conclusies

De diachrone analyse van *kunnen* heeft volgende inzichten opgeleverd.

Veel aspecten van de vormelijke ontwikkelingen liggen in de lijn van de verwachtingen van de grammaticalisatie-literatuur, maar er zijn ook enkele belangrijke afwijkingen. Enerzijds is er de sterke toename in frequentie van de infinitief na het Mnl, waarbij functionele behoeften (opkomst van de combinatie *zou kunnen* ter vervanging van de conjunctief) duidelijk meer gewicht

in de evolutionaire schaal hebben geworpen dan de ‘dwang’ van het grammaticalisatieproces. En anderzijds is er de tendens tot nieuwe verzelfstandiging – degrammaticalisatie dus – van bepaalde gebruikswijzen – dit toont nogmaals overduidelijk aan dat een strikt unidirectionele visie op het grammaticalisatieproces niet vol te houden is.

De betekenisevolutie van de vorm daarentegen correspondeert wel vrijwel helemaal met de verwachtingen in de (inter)subjectificatie-literatuur, weliswaar met de ‘complicatie’ dat de deontische en epistemische betekenissen duidelijk parallel en simultaan ontstaan zijn. We zien zelfs intersubjectificatie aan het werk, in het ontstaan van de directieve gebruikswijze, en die ontwikkeling correspondeert ook duidelijk met de recentste visie op de ‘timing’ van dat proces, nl. als volgend op subjectificatie (Traugott 2006, dit i.t.t. de vroegere visie, b.v. in Traugott 1989, waarin werd aangenomen dat intersubjectificatie eerder voorafgaat aan subjectificatie). Wat betreft de omstandigheden die deze betekenisveranderingen in de hand kunnen werken (een dimensie waar vaak over gediscussieerd wordt maar die zelden systematisch onder de loep genomen wordt in grotere hoeveelheden empirisch materiaal), is vooral de rol van de A1-participant – en gecorreleerd daarmee, het optreden in passieven – voor het daglicht getreden, de rol van tijd daarentegen blijkt eerder beperkt. Daarnaast hebben we ook ‘merkwaardig gedrag’ kunnen vaststellen in termen van het optreden van *kunnen* in combinatie met negatie, en in hoofd- vs. bijzinnen, maar of en hoe die vaststellingen met de betekenisontwikkelingen samenhangen is een open vraag.

Verder hebben we ook bevestiging gekregen van iets wat recent o.m. ook door Traugott (2006, Traugott en Dasher 2002) sterk wordt beklemtoond, nl. dat de vormelijke en semantische ontwikkelingen heel wat minder onlosmakelijk aan elkaar gekoppeld zijn dan vroeger vaak (o.m. in veel van de in 1.2 geciteerde literatuur over grammaticalisatie) werd aangenomen: onze data suggereren niet alleen dat het subjectificatieproces vroeger is begonnen dan het grammaticalisatieproces (een deel van de hoofdwerkwoordelijke gevallen in het Mnl hebben al een dynamische betekenis), ze tonen ook dat de tendens tot degrammaticalisatie absoluut niet correleert met een tendens tot ‘desubjectificatie’. Wel in tegendeel: de verzelfstandiging blijkt in belangrijke mate gekoppeld te zijn aan de ontwikkeling van de deontische betekenis, d.w.z. gaat gepaard met verdergaande subjectificatie.

Tenslotte hopen we dat dit artikel ook onomstotelijk aangetoond heeft dat ambiguïteit in het materiaal geen vervelende ballast is die liefst onder de mat gekeerd wordt, maar een significant gegeven is dat een belangrijke diag-

nostische waarde heeft voor analyses van het bovenstaande type, en dus als volwaardig feitenmateriaal gehanteerd moet worden.

Bibliografie

- AUWERA, J. VAN DER, V. PLUNGAN
(1998): Modality's semantic map. *Linguistic Typology* 2: 79-124.
- BOOI, G., B. LOS, M. REM
(2006): De oorsprong van *ghe-* als negatief-polair element in het Middelnederlands. *Taal en Tongval* 58: 3-27.
- BYBEE, J., W. PAGLIUCA
(1987): The evolution of future meaning. In: A. Ramat, O. Carruba, G. Bernini (red.), *Papers from the 7th international conference on historical linguistics*. Amsterdam: Benjamins, 109-122.
- BYBEE, J., W. PAGLIUCA, R. PERKINS
(1991): Back to the future. In: E. Traugott, B. Heine (red.), *Approaches to grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, 17-58.
- BYBEE, J., R. PERKINS, W. PAGLIUCA
(1994): *The evolution of grammar*. Chicago: Chicago University Press.
- CAMPBELL, L., R. JANDA
(2000): Introduction: Conceptions of grammaticalization and their problems. *Language Sciences* 23: 93-112.
- CD-ROM *MIDDELNEDERLANDS*
(1998): Den Haag: SDU.
- DIK, S.
(1997): *The theory of functional grammar*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- DUINHOVEN, A.
(1994): Over modaliteit gesproken. *De Nieuwe Taalgids* 87: 30-56.
- DUINHOVEN, A.
(1997): *Middelnederlandse syntaxis*, deel 2. Groningen: Nijhoff.
- GOOSSENS, L.
(1982): On the development of the modals and of the epistemic function in English. In: A. Ahlqvist (red.), *Papers from the 5th international conference on historical linguistics*. Amsterdam: Benjamins, 75-84.
- GOOSSENS, L.
(1999): Metonymic bridges in modal shifts. In: K.-U. Panther, G. Radden (red.), *Metonymy in language and cognition*. Amsterdam: Benjamins, 193-210.

- HASPELMATH, M.
 (1998): Does grammaticalization need reanalysis? *Studies in Language* 22: 315-351.
- HASPELMATH, M.
 (2004): On directionality in language change with particular reference to grammaticalization. In: O. Fischer, M. Norde, H. Perridon (red.), *Up and down the cline: The nature of grammaticalization*. Amsterdam: Benjamins, 17-44.
- HEINE, B.
 (1993): *Auxiliaries*. Oxford: Oxford University Press.
- HEINE, B.
 (2003): Grammaticalization. In: B. Joseph, R. Janda (red.), *The handbook of historical linguistics*. Malden: Blackwell, 575-601.
- HEINE, B., U. CLAUDI, F. HÜNNEMEYER
 (1991): *Grammaticalization*. Chicago: The University of Chicago Press.
- HEINE, B., T. KUTEVA
 (2002): *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOPPER, P., E. TRAUGOTT
 (1993): *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOPPER, P., E. TRAUGOTT
 (2003): *Grammaticalization*. 2de editie. Cambridge: Cambridge University Press.
- JANDA, R.
 (2000): Beyond 'pathways' and 'unidirectionality': On the discontinuity of language transmission and the counterability of grammaticalization. *Language Sciences* 23: 265-340.
- LEHMANN, C.
 (1982): *Thoughts on grammaticalization: A programmatic sketch*. Köln: Arbeiten des Kölner Universalienprojekts 48.
- LEHMANN, C.
 (2002): *Thoughts on grammaticalization*. 2de herziene editie. Erfurt: Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt 9.
- NORDE, M.
 (2000): Deflexion as a counterdirectional factor in grammatical change. *Language Sciences* 23: 231-264.

- NUYTS, J.
(1996): Das modale Hilfsverb *kunnen* und das System der epistemischen Modalität im Niederländischen: Überlegungen zur Synchronie und Diachronie. *Leuvense Bijdragen* 85: 33-55.
- NUYTS, J.
(2000): Negatie en het epistemische gebruik van de modale hulpwerkwoorden in het Nederlands. In: S. Gillis, J. Nuyts, J. Taeldeman (red.), *Met taal om de tuin geleid*. Wilrijk: UIA, 257-267.
- NUYTS, J.
(2001): *Epistemic modality, language, and conceptualization*. Amsterdam: Benjamins.
- NUYTS, J.
(2005): The modal confusion. In: A. Klinge, H. Müller (red.), *Modality*. London: Equinox, 5-38.
- NUYTS, J.
(2006): Modality: Overview and linguistic issues. In: W. Frawley (red.), *The expression of modality*. Berlijn: De Gruyter, 1-26.
- NUYTS, J. P. BYLOO, J. DIEPEVEEN
(2007): *Mogen en moeten* en de relaties tussen deontische modaliteit en modus. *Nederlandse Taalkunde* 12: 153-174.
- OSTAEYEN, G. VAN, J. NUYTS
(2004): *De diachronie van kunnen*. Wilrijk: Antwerp Papers in Linguistics 109.
- PIJNENBURG, W. ET AL.
(2001): *Vroegmiddelnederlands woordenboek*. Leiden: INL.
- SHEPHERD, S.
(1982): From deontic to epistemic. In: A. Ahlqvist (red.), *Papers from the 5th international conference on historical linguistics*. Amsterdam: Benjamins, 316-323.
- SWEETSER, E.
(1990): *From etymology to pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TRAUGOTT, E.
(1989): On the rise of epistemic meanings in English. *Language* 65: 31-55.
- TRAUGOTT, E.
(2003): Constructions in grammaticalization. In: B. Joseph, R. Janda (red.), *The handbook of historical linguistics*. Malden: Blackwell, 624-647.

- TRAUGOTT, E.
(2006): Historical aspects of modality. In: W. Frawley (red.), *The expression of modality*. Berlijn: De Gruyter, 107-139.
- TRAUGOTT, E., R. DASHER
(2002): *Regularity in semantic change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- VERWIJS, E., J. VERDAM
(1885-1929): *Middelnederlandsch woordenboek*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- VRIES, J. DE
(1971): *Nederlands etymologisch woordenboek*. Leiden: Brill.
- VRIES, M. DE, J. TE WINKEL
(1864-1998): *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- WARNER, A.
(1993): *English auxiliaries: Structure and history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WUICK, N. VAN
(1971): *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage: Nijhoff.